7. Bem S. (1993). *The Lenses of Gender: Transforming the Debate on Sexual Inequality.* Yale University Press, 1993, 256 p.
8. Berne E. (2016).*Games People Play: The Psychology of Human Relationships.* Penguin Books, 2016. 173 p.
9. Perls F., Hefferline F. R., Goodman P. (2016). *Gestalt Therapy.* Bantam Books; 7rd printing, 2016, 452 p.
10. Steiner C. (2015). *Scripts People Live: Transactional Analysis of Life Scripts.* Grow Press: New York, 2015. 335 p.

Стаття надійшла до редакції 30.07.2019.
The article was received 30 July 2019.

УДК 159.923.2
DOI 10.32999/ksu2312-3206/2019-4-14

КОМУНІКАТИВНІ ЗДІБНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ В УМОВАХ ЗДОБУТТЯ ДРУГОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Митрофанова Світлана Сергіївна,
аспірантка кафедри психології та педагогіки
ПВНЗ «Університет сучасних знань»
mitrofanova_s@ukr.net
orcid.org/0000-0001-6514-9218

Мета. Мета статті – теоретико-емпіричне дослідження особливостей комунікативних здібностей майбутніх психологів в умовах здобуття ними другої вищої освіти. Завдання: проаналізувати причини зміни професії в контексті професійних криз та емпірично виявити особливості комунікативних здібностей майбутніх психологів, які здобувають другу вищу освіту.

Методи. До двох груп студентів, які здобувають вищу освіту психолога на базі психологічної та непсихологічної освіти, застосовано опитувальник «Тест оцінки комунікативних вмінь» (Л. Міхельсон, переклад та адаптація Ю.З. Гільбуха).

Результати. Проаналізовано кризові періоди, що впливають на динамічні та якісні показники становлення професійної свідомості та самосвідомості майбутніх психологів. Серед останніх показано роль нормативних криз професійного становлення – кризи професійних експектацій та кризи професійного зростання. Розглянуто чинники, умови та вікові аспекти зміни спеціальності на користь вибору другої вищої освіти з психологічних спеціальностей. Базовими чинниками для рішення про зміну спеціальності та професії визначено накопичений життєвий досвід, здатність приймати відповідальні рішення, покладаючись на власні можливості, соціальна активність у постановці і досягненні особистісно значущих цілей. Найпродуктивнішим шляхом реалізації мети зміни іншої професії на професію психолога є здобуття фахівцем другої вищої освіти. Доведено, що тип першої професійної підготовки суттєво впливає на ступінь комунікативних здібностей здобувачів другої вищої з нової спеціальності.

Висновки. Зроблено висновки, що у студентів, які здобувають вищу освіту психолога на базі непсихологічної освіти, переважають уміння реагувати на справедливу критику, уміння реагувати на несправедливу критику й уміння самому виявити співчуття, підтримку. У студентів, які здобувають вищу освіту психолога на базі психологічної освіти, переважають такі уміння, як уміння надавати і приймати знаки уваги (компліменти) від колег/клієнтів, уміння вступити в контакт з іншою людиною, контактність, уміння звернутися до колег з проханням. У всіх досліджуваних першої та другої групи переважає компетентне спілкування – певний еталонний варіант поведінки, який відповідає компетентному, впевненому, партнерському стилю.

Ключові слова: *психолог, зміна професії, комунікативна поведінка, порівняльний аналіз.*

COMUNICATIVE EXPERIENCES OF FUTURE PSYCHOLOGISTS IN THE CONDITIONS OF THE SECOND HIGHER EDUCATION

Mitrofanova Svitlana Sergiivna,
Postgraduate Student at the Department of Psychology and Pedagogy
PWNZ "University of Modern Knowledge"
mitrofanova_s@ukr.net
orcid.org/0000-0001-6514-9218

Purpose. The following tasks were accomplished for the purpose of theoretical-empirical study of particularities of communicative abilities of future psychologists in the conditions of receiving a second university degree: reasons for changing profession were analyzed in the context of professional crises, and particularities of communicative abilities of future psychologists receiving a second university degree were empirically determined.

Methods. Communicative Abilities Assessment Test (L. Michelson, translated and adapted by Y.Z. Gihlbuch) was applied to two groups of psychology students receiving their degree on the basis of psychological and non-psychological education.

Results. Crisis periods affecting dynamic and qualitative indicators of developing professional consciousness and self-consciousness of future psychologists have been analyzed. Among the latter, the role of normative crises of professional development – crisis of professional expectations and crisis of professional growth – was shown. The factors, conditions and age-related aspects of changing profession in favor of the second university degree in psychology have been reviewed. The accumulated life experience, ability to make responsible decisions based on one's own capabilities, and social activity in setting and achieving personally significant goals were named as the basic factors for the decision to change specialization and profession. Receiving a second university degree is the most productive way for a specialist to achieve the goal of changing another profession for the profession of psychologist. It was proved that the type of the first professional preparation has significant bearing upon the degree of communicative abilities of students receiving a second university degree in a different area of specialization.

Conclusions. A conclusion was made that the ability to react to a fair criticism, ability to react to an unfair criticism and ability to display empathy and support are mostly found in students receiving their psychologist's degree on the basis of non-psychological education. It was empirically acknowledged that such abilities as the ability to give and receive signs of attention (compliments) from colleagues/clients, ability to establish contact with another person, rapport, and ability to ask colleagues for something are mostly found in students receiving their psychologist's degree on the basis of psychological education. Competent communication – a certain exemplary behavior variant that corresponds to competent, confident, partnership style is dominant in all respondents from the first and second groups.

Key words: *psychologist, change of profession, communicative behavior, comparative analysis.*

Вступ

Своєчасне становлення і розвиток професійної самосвідомості є необхідною умовою професійного зростання майбутніх психологів. Ще до початку професійної діяльності проявом соціальної відповідальності фахівця виступає усвідомлення ним рівня сформованості власних професійних компетентностей та професійно важливих якостей. Невідповідність наявного рівня розвитку зазначених якостей необхідному рівню зумовлює формування у майбутніх психологів потреби у професійному самоувідомленні, самоосвіті й самовихованні. Нерідко в період професіоналізації, а частіше після отримання диплому в іншій галузі, студенти вирішують кардинально змінити свій фах і вступають на психологічні спеціальності закладів вищої освіти. Актуальну наукову проблему при цьому становить той факт, що лише половина таких абітурієнтів збираються працювати за фахом, при цьому чверть – категорично не планують цього, особисті плани мають менше десятої частини абітурієнтів, а 16% взагалі не планують власного життя. Проблема професійної самосвідомості психологів, які змінили професію, у вітчизняній науці є мало розробленою.

Мета та завдання. Метою цієї розробки є теоретико-емпіричне дослідження особливостей комкунікативних здібностей майбутніх психологів в умовах здобуття ними другої вищої освіти. Завдання полягають в: 1) аналітичному огляді причин зміни професії в контексті професійних криз; 2) емпіричній констатації особливостей комунікативних здібностей майбутніх психологів, які здобувають другу вищу освіту.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Аналіз ключових причин зміни професійного шляху особистості доцільно розпочати з огляду професійних криз. Зосередимось на кризах, які трапляються під час трудової діяльності фахівця, оскільки саме вони призводять до прийняття особою рішення щодо здобуття другої вищої освіти.

В.М. Кліщевська, дослідивши причини, чинники й умови зміни професії в контексті життєвого шляху, доходить висновку, що таке рішення людина приймає в період кризи професійного життя (Кліщевська, 2001). У цей період відбуваються зміни усіх компонентів психологічної структури діяльності: когнітивного (уявлення про нову професію); виконавчого (навички, вміння, індивідуальний стиль діяльності), мотиваційно-ціннісного (професійна спрямованість) та індивідуально-особистісного. Важливою причиною цього є саме когнітивний компонент психологічної структури діяльності, тобто ключовий елемент професійної самосвідомості. Дійсно, багато фахівців відчувають незадоволеність професією, усвідомлюють неможливість реалізації свого внутрішнього потенціалу в цій трудовій сфері, але не вбачають способів вирішення ситуації, що склалася, оскільки вважають зміну професії показником власної некомпетентності (Brown, 1984).

Низку такого роду криз розглянуто в монографії О.М. Кокуна (Кокун, 2012). Криза професійних експектацій, або невдалого досвіду адаптації до соціально-професійної ситуації, яка припадає на перші місяці або роки самостійної роботи, роз-

цінюється як криза професійної адаптації. Звільнення, зміна спеціальності або професії розглядається як небажаний для даного етапу спосіб, оскільки самооцінка працівника, який не зумів справитися з першими труднощами, може бути суттєво знижена. Криза професійного зростання (припадає на 23–25 років), за якої зміна місця роботи та виду діяльності вже припустимі, оскільки молодий працівник уже довів собі й оточенню, що здатен долати перші труднощі адаптації. Більше того, у даному віці рекомендовано спробувати себе на різних посадах, оскільки професійне самовизначення фактично продовжується, хоча і в межах обраної сфери діяльності (Кокун, 2012: 31–32).

Ситуація зміни професії унікальна для особистості як за своїм змістом, так і за формою реалізації. Базові чинники, які стають опорними точками в ситуації зміни іншої професії на професію психолога – це накопичений життєвий досвід, вміння переживати важкі ситуації і приймати відповідальні рішення, покладаючись на власні можливості, соціальна активність у постановці і досягненні особистісно значущих цілей (Schmitt, Mellon, 1980). Найпродуктивнішим шляхом реалізації мети зміни іншої професії на професію психолога є здобуття фахівцем другої вищої освіти.

Закон України «Про вищу освіту» забезпечує громадянам України мають право на здобуття вищої освіти. Вони вільні у виборі форми здобуття вищої освіти, закладу вищої освіти, напряму підготовки і спеціальності. При цьому, «громадяни України мають право безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних вищих навчальних закладах на конкурсній основі в межах стандартів вищої освіти, якщо певний освітньо-кваліфікаційний рівень громадянин здобуває вперше (Про вищу освіту, 2014). Відповідно до Статті 6 цього Закону, такими освітньо-кваліфікаційними рівнями є: молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр. «Післядипломна освіта включає здобуття другої (наступної) вищої освіти – здобуття ступеня бакалавра (магістра) за іншою спеціальністю на основі здобутої вищої освіти не нижче ступеня бакалавра та практичного досвіду» (Про вищу освіту, 2014). Це означає, що здобувати другу вищу (зокрема, психологічну) освіту приходять люди переважно з відповідним рівнем базової освіти та певним життєвим досвідом.

Здобуття другої вищої освіти за фахом психолога також регулюється «Законом України «Про вищу освіту», стаття 60 якого визначає післядипломну освіту як «спеціалізоване вдосконалення освіти та професійної підготовки особи шляхом поглиблення, розширення та оновлення її знань, умінь і навичок на основі здобутої раніше вищої освіти (спеціальності) або професійно-технічної освіти (професії)» (Про вищу освіту, 2014: стаття 60). Під перепідготовкою розуміють професійне навчання, спрямоване на оволодіння іншою професією працівниками, які здобули первинну професійну підготовку. Освіта дорослих є складовою частиною освіти впродовж життя, іншими словами, головна мета післядипломної освіти – це забезпечення безперервності освітнього процесу протягом життя.

Одна зі спроб дослідити абітурієнтів, які змінили фах на психологічний, була здійснена О.Д. Черкасовою, яка склала психологічний портрет абітурієнта психологічного факультету (Черкасова, 2003). У дослідженні брали участь абітурієнти факультету психології з середньо-спеціальною освітою – педагогічною та медичною. Було встановлено, що абітурієнтам характерні такі типи психологічних захистів: проекція, регресія, заміщення, дещо рідше – заперечення, пригнічення, реактивне утворення. У половини виражені інтелектуалізація та компенсація. Компенсація у сукупності з проекцією як поширені захисні механізми фактично ілюструють поширену тезу, що «на психологію» вступають для вирішення власних проблем. Половина абітурієнтів збираються працювати за фахом, чверть – категорично ні, особисті плани мають менше десятої частини абітурієнтів, а 16% взагалі не планують власного життя.

Абітурієнт другої вищої освіти психологічного напрямку підготовки має аналітичний тип мислення, орієнтується на те, що відбувається переважно «тут-і-тепер», а також на суб'єктивну інтенсивність відчуттів; він будує глибокі, близькі, неформальні взаємини з іншими людьми, спирається здебільшого на себе, не залежить від зовнішніх впливів; чутливий до схвалення, любові і доброї волі інших; вважає себе гідним любові і поваги, приймає себе, свої слабкості і недоліки. Здатний приймати гнів і агресію як природні людські прояви; ставить перед собою досяжні і цілком реальні цілі, адекватні самооцінці, бажає зростати особистісно, змінити свій рівень життя на більш високий. В основному абітурієнту властиво планувати свою професійну діяльність, але він не завжди усвідомлює критерії успіху, особливо в сімейній і особистісній сферах. Здобувачі другої вищої освіти – люди переважно зрілого віку, кар'єрно або професійно орієнтовані, вибір фаху здійснюють спираючись на осо-

бистісно-соціальні фактори. Змістовність цього вибору обумовлюється рівнем ціннісної регуляції, який напряму пов'язаний зі ступенем розвитку рефлексії.

Стосовно сфери професійної самосвідомості, то студентам другої вищої освіти характерне невміння у перші роки навчання наповнити змістом поняття «сенс життя»: подібні думки висловлюються про фактори зміни сенсу життя: вік, життєвий досвід, знання, одержувані в ЗВО (Балухто, 2006).

У цьому ж руслі можна потрактовувати емпіричні дані, отримані О.М. Стружевською, яка зазначає, що тип першої професійної підготовки впливає на ступінь засвоєння знань здобувачів другої вищої з нової спеціальності (Стружевська, 2008). Цей факт пояснюється тим, що професійна свідомість формується під впливом засвоєння знань і категорій, властивих професії, та зумовлює сприйняття не лише робочого процесу, але й формує цілісний образ світу професії. Оскільки, по суті, механізм людської самосвідомості є інформаційною діяльністю, то, на думку Н.Ф. Шевченко, психологи працюють в іншому інформаційному просторі: специфіка роботи психолога полягає не в тому, що він працює з інформацією, отриманою від клієнта, а в тому, що він найактивнішим способом створює особливий інформаційний простір для клієнта (Шевченко, 2006).

Розглянемо причини, чинники, умови та вікові аспекти зміни спеціальності на користь вибору студентами другої вищої освіти психологічних спеціальностей.

Віковий аспект проблеми, а саме процес прийняття рішення про професійну переорієнтацію у зрілому віці, розкрито в дисертаційному дослідженні М.О. Ратникової (Ратникова, 1999). Характер перебігу процесу прийняття рішення тут проаналізовано в залежності від типу проблемної ситуації. Виявлено джерела виникнення проблемних ситуацій, серед яких: зовнішні (зміна суспільних потреб в певних категоріях фахівців) та внутрішні (незадоволеність фахівця у своїй професійній сфері) джерела. Відповідно, зміна професії в зрілому віці зумовлюється специфічними особливостями ситуацій, соціальними, професійними характеристиками та індивідуально-психологічними якостями фахівця, визначальними форми поведінки при виборі нової професії та адаптації до неї. Розглядаються ці чинники, авторка визначає серед них як об'єктивні (показники соціально-економічного становища випробовуваних), так і суб'єктивні (сприйняття проблемної ситуації, ставлення до нової професії та ін.). Стосовно умов прийняття рішення про професійну переорієнтацію М.О. Ратниковою було встановлено, що особливості процесу зміни і вибору нової професії визначаються, з одного боку, характером проблемної ситуації (вимушеність чи добровільність вчиненого вибору), а з іншого – попереднім соціальним, професійним і життєвим досвідом особистості, яка реалізує свій потенціал в стратегії переходу до іншої діяльності (Ратникова, 1999).

Усвідомленій зміні професії передує активність особистості з осмислення джерел кризи, вибір та оволодіння новими знаннями та новою трудовою сферою. Останнє характеризуються перебудовою психологічної структури діяльності та формуванням ознак розвитку професійної свідомості (Клищевская, Солнцева, 1999). Вибір майбутньої спеціальності залежить переважно від рівня сформованості індивідуальних образів, уявлень індивіда про ту чи іншу професійну діяльність, що здійснюється на основі розвитку та рівня сформованості професійної самосвідомості та рефлексивності.

Висновки дисертаційного дослідження Н.Р. Хакімової, присвячені вивченню індивідуально-психологічних властивостей особистості, що змінила професію, дозволили виділити низку стійких характеристик, що є значущими для професійного самовизначення і сприяють успішному освоєнню нової діяльності (Хакимова, 2005). До них належать: інтернальність, ціннісні та смисложиттєві орієнтації, особистісні риси, індивідуально-типологічні особливості, мотивація професійного вибору. Авторкою констатовано, що до зміни професії більш схильні люди з адаптивною мотивацією професійного вибору, вираженими комунікативними здібностями, розвиненим абстрактним мисленням. Такі суб'єкти переважно автономні, самостійні і незалежні в соціальній поведінці, сприйнятливі до нових ідей і зміна, відрізняються більшою інтернальністю локусу контролю, орієнтацією на цінності особистісного зростання і самореалізації. Серед термінальних цінностей віддають перевагу таким, як здоров'я, любов, щасливе сімейне життя, цікава робота, життєва мудрість, активна діяльне життя. Серед інструментальних цінностей для них значимі освіченість, вихованість, чесність, відповідальність, життєрадісність і терпимість. В цілому, їх система цінностей носить більш ліберальний характер. До зміни професії більш схильні люди з високими показниками загальної інтернальності, керованості життя і самооцінкою реалізованості термінальної цінності

«розвиток». Вони більш задоволені своєю самореалізацією, але нижче оцінюють реалізованість цінності дружби. Таким чином, Н.Р. Хакімовою підтверджено припущення про те, що професійне самовизначення особистості в ситуації зміни професійної діяльності визначається такими психологічними умовами, як рівень суб'єктивного контролю і особливості системи ціннісних і змістових орієнтацій особистості (Хакимова, 2005).

Науково доведено, що в одних і тих же фахівців виявляються різні види психологічного ставлення до зміни професії, що пояснюється різною значущістю для фахівців тих чи тих соціально-психологічних умов професійної діяльності. До їх числа відносять: професійне спілкування, кар'єрне зростання, престиж професії, соціально-психологічний клімат. При цьому такого ставлення пов'язаний також з їх ціннісно-мотиваційними характеристиками і досвідом зміни професії. Так, фахівці, що мають досвід зміни професії, частіше демонструють ставлення «готовність», «когнітивна готовність» і «когнітивно-конотативна готовність» і, навпаки, рідше проявляють види «неготовність» і «емоційна готовність», ніж фахівці, що не мають такого досвіду. Тобто фахівці, що мають досвід зміни професії, перш за все, характеризуються таким проявом професійної самосвідомості, як усвідомлення власної готовності здійснити зміну професії (Балухто, 2006; Crites, 1969).

Психологічне дослідження Н.А. Дунайцевої створило емпіричне підґрунтя для висновку, що професійна спрямованість пов'язана з суб'єктно-діяльнісним потенціалом особистості, яка включає: мотиви вибору професії та набір сформованих особистісних і професійних якостей (Дунайцева, 2005). Мотиви вибору професії дорослих, при повторному виборі останньої, детерміновані уявленнями про можливості майбутньої професії, що відповідають потребам особистості. Так, провідними мотивами вступу на факультет психології є: вирішення власних психологічних проблем, пов'язаних з можливістю саморозвитку та особистісного зростання. При повторній зміні професії особливо показова роль емпатії: у психологів емпатія виступає провідним компонентом вибору і пов'язана з типом особистості, яка обирає фах психолога. Студенти, які вступили на факультет психології, характеризуються довірливістю, розумінням, толерантністю. Разом з тим, у них виражена фрустрованість, тривожність та знижений рівень довіри до себе (Дунайцева, 2005).

Л.О. Кияшко дослідила репрезентації професійно-важливих властивостей у структурі самосвідомості педагогів, які змінили фах і набувають спеціальності психолога (Кияшко, 1996). Результати дослідження показують, що найважливішими професійними якостями у структурі особистості психолога, за оцінками педагогів, виступають; шанобливість обходження, увага до людей, професійна компетентність, що може пояснюватися потребою педагогів у психологічних знаннях як одним із провідних мотивів вступу на психологічний факультет. За результатом факторного аналізу виявлено, що у структурі професійної самосвідомості педагогів імпульсивного типу провідне місце серед професійно-важливих властивостей займають поведінкові показники (сміливість, незалежність, організаторські здібності). У групі рефлексивних суб'єктів провідне місце посіли показники емоційно-комунікативної сфери – проникливість, обережність, уміння слухати (Кияшко, 1996).

Розгляд основних аспектів становлення професійної самосвідомості показав відносну недостатність кількісних та якісних досліджень професійної самосвідомості майбутніх психологів, які здобувають другу вищу освіту. Зокрема, недостатньо розкрито комунікативні здібності вищезазначеного контингенту.

Приступаючи до виконання другого завдання, необхідно зауважити, що в деякому сенсі навички консультування є лише продовженням повсякденних, ефективних комунікативних навичок. Однак між звичайними розмовами і роботою практичного психолога є значущі відмінності, адже основу цього розходження становить той факт, що в ситуації консультування одна людина є консультантом, а інший – клієнтом. Актуальності дослідженню цього аспекта додає те, що психотерапевтичні відносини рідко бувають рівноправними. Ефективний психолог-консультант не намагається відразу давати поради й рекомендації, а дозволяє клієнтові проговорити вголос усі аспекти ситуації, що викликає труднощі. Після такої вербалізації починає вимальовуватися більш ясна картина, що відображає суть проблеми клієнта.

2. Методологія та методи

З метою визначення рівня комунікативної компетентності та якості сформованості основних комунікативних умінь майбутніх психологів було застосовано опитувальник «Тест оцінки комунікативних вмінь» (Л. Міхельсон, переклад та адаптація Ю.З. Гильбуха) (Немов, 2001: 157). Методика дозволяє виявити вміння висловлю-

вати та приймати компліменти від клієнтів, уміння адекватно реагувати на справедливу критику, реагування на несправедливу критику, реагування на провокативну поведінку з боку співрозмовника, уміння звертатися з проханням, уміння відмовляти в проханні, уміння співчувати, уміння приймати співчуття з боку колег чи клієнтів, контактність, уміння вступати в контакт, реагування на спробу познайомитися.

Опитувальник містить опис 27 комунікативних ситуацій, до кожної з яких пропонується п'ять можливих варіантів поведінки. Досліджуваному треба вибрати один, властивий саме йому, спосіб поведінки в даній ситуації. Усі питання розподілені на п'ять типів комунікативних ситуацій: ситуації, в яких потрібна реакція на позитивні вислови партнера; ситуації, в яких суб'єкт повинен реагувати на негативні вислови; ситуації, в яких до суб'єкта звертаються з проханням; ситуації бесіди; ситуації, в яких потрібний прояв емпатії (розуміння почуттів і станів іншої людини). В результаті застосування методики було визначено провідний тип реагування досліджуваного: упевнений, залежний або агресивний.

У дослідженні взяли участь студенти ПВНЗ «Університет сучасних знань», майбутні психологи денної та заочної форми навчання без досвіду психологічної практики. Кількість досліджуваних склала 30 осіб, віком від 20 до 35 років, статевий розподіл – 90 % жінок, 10 % чоловіків. Половину експериментальної групи складали студенти, які здобувають першу вищу освіту без зміни фаху, тобто мають психологічну базову освіту (далі – ПБО). Другу половину вибірки склали студенти, які здобувають другу вищу освіту психолога на базі інших спеціальностей, тобто мають непсихологічну базову освіту (далі – НБО).

3. Результати та дискусії

Результати психодіагностики комунікативної компетентності і якості сформованості основних комунікативних умінь майбутніх психологів, які здобувають першу на другу вищу освіту, представлено у табл. 1.

Здійснивши порівняльний аналіз за t-критерієм Стьюдента, було виявлено такі розбіжності в отриманих результатах: за шкалою «уміння надавати і приймати знаки уваги (компліменти) від колег/клієнтів» були виявлені значущі розбіжності $t = 7{,}275$ при ($p < 0{,}05$); за шкалою «реагування на справедливу критику» були виявлені значущі відмінності $t = 7{,}312$ при ($p < 0{,}05$); за шкалою «реагування на несправедливу критику» теж були виявлені значущі відмінності $t = 35{,}244$ при ($p < 0{,}05$); за шкалою «реагування на те, що зачіпає, провокує поведінку з боку співбесідника» виявлені відмінності $t = 7{,}564$ при ($p < 0{,}05$); за шкалою «уміння звернутися до колег з проханням» $t = 21{,}132$ при ($p < 0{,}05$); за шкалою «уміння відповісти відмовою на чуже прохання, сказати «ні» теж виявлені відмінності між двома групами $t = 7{,}862$ при ($p < 0{,}05$); за шкалою «уміння самому виявити співчуття, підтримку» теж виявлені значимі відмінності $t = 28{,}114$ при ($p < 0{,}05$); за шкалою «уміння самому приймати співчуття і підтримку з боку колег/клієнтів» виявлені такі відмінності $t = 7{,}088$ при ($p < 0{,}05$); за шкалою «уміння вступити в контакт з іншою людиною, контактність» $t = 14{,}564$ при ($p < 0{,}05$); за шкалою «реагування на спробу вступити з тобою в контакт» теж були виявлені відмінності між отриманими результатами 1 та 2 групи $t = 14{,}776$ при ($p < 0{,}05$).

Таблиця 1

Показники сформованості основних комунікативних умінь психологів базовою психологічною та непсихологічною освітою (%)

	Базова освіта	
	Непсихологічна	Психологічна
Уміння надавати і приймати знаки уваги (компліменти) від колег/клієнтів	42	49
Реагування на справедливу критику	49	42
Реагування на несправедливу критику	56	21
Реагування на те, що зачіпає, провокує поведінку з боку співбесідника	28	21
Уміння звернутися до колег з проханням	42	63
Уміння відповісти відмовою на чуже прохання, сказати «ні»	35	42
Уміння самому виявити співчуття, підтримку	84	56
Уміння самому приймати співчуття і підтримку з боку колег/клієнтів	28	35
Уміння вступити в контакт з іншою людиною, контактність	70	84
Реагування на спробу вступити з тобою в контакт	28	14

Дані результати показали, що у майбутніх психологів, які мають непсихологічну базову освіту, переважають такі уміння сформованості основних комунікативних умінь, як уміння надавати і приймати знаки уваги (компліменти) від колег/клієнтів, уміння вступити в контакт з іншою людиною, контактність, уміння звернутися до колег з проханням. У майбутніх психологів, які мають психологічну базову освіту, переважають: уміння реагувати на справедливу критику, вміння реагувати на несправедливу критику та вміння самому виявити співчуття і підтримку.

З наведених результатів очевидно, що майбутні психологи, незалежності від фактора базової освіти, за всіма трьома шкалами показали 4, 5, 6 або 7 балів, що говорить про середній рівень вираженості у більшості випробовуваних тих способів спілкування, що визначалися.

В подальшому стосовно кожного випробуваного було підраховано відсоткове співвідношення всіх трьох способів спілкування та виявлено домінуючий спосіб (рис. 1).

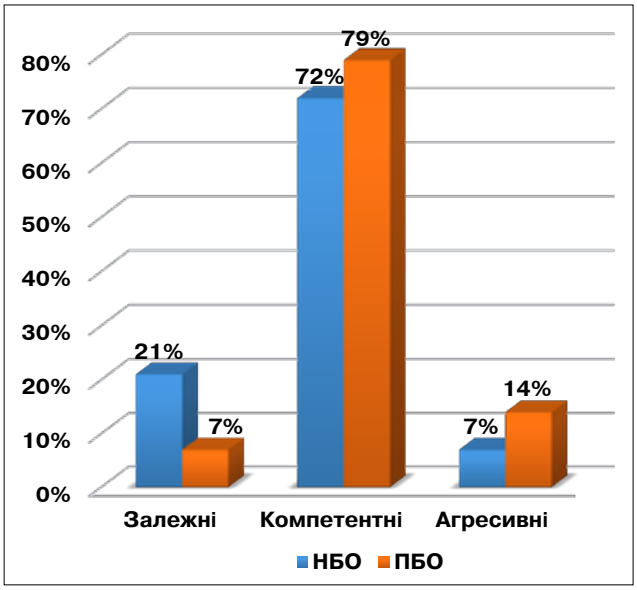

Рис. 1. Типи комунікативної поведінки майбутніх психологів залежно від отриманої ними базової вищої освіти

Що стосується компетентного способу спілкування, то він однаково яскраво виражений як у групи ПБО, та і у групи НБО. Залежний тип комунікативної поведінки домінує в групі НБО, агресивний тип – у групі ПБО.

Порівняльний аналіз за t-критерієм Стьюдента типів поведінки також показав значущі розбіжності: критерієм «залежний тип» було виявлено значущі розбіжності $t = 14{,}133$ ($p > 0{,}05$); за критерієм «компетентний тип» $t = 7{,}025$ ($p > 0{,}05$) та за критерієм «агресивний тип» $t = 7{,}766$ ($p > 0{,}05$).

Висновки

Таким чином, на підставі отриманих результатів зроблено порівняльний аналіз рівнів комунікативної компетентності та якості сформованості основних комунікативних умінь майбутніх психологів, які здобувають першу вищу освіту без зміни фаху, та студентів, які здобувають другу вищу освіту психолога на базі інших спеціальностей.

Виконуючи перше завдання, дійшли висновку, що професійні кризи впливають на динамічні та якісні показники становлення професійної свідомості та самосвідомості майбутніх психологів. Показано роль нормативних криз професійного становлення – кризи професійних експектацій та кризи професійного зростання. Базовими чинниками для рішення про зміну спеціальності та вибору другої вищої освіти визначено накопичений життєвий досвід, здатність приймати відповідальні рішення, покладаючись на власні можливості, соціальна активність у постановці і досягненні особистісно значущих цілей.

На виконання другого завдання було емпірично констатовано, що у студентів, які здобувають вищу освіту психолога на базі психологічної освіти, переважають такі уміння як уміння надавати і приймати знаки уваги (компліменти) від колег/клієнтів, уміння вступити в контакт з іншою людиною, контактність, уміння звернутися до колег з проханням. У студентів, які здобувають вищу освіту психолога на базі непсихологічної освіти, переважають уміння реагувати на справедливу критику, уміння реагувати на несправедливу критику та уміння самому виявити співчуття, підтримку. У всіх досліджуваних першої та другої групи переважає компетентне спілкування – певний еталонний варіант поведінки, який відповідає компетентному, впевненому, партнерському стилю.

Отримані дані свідчать, що майбутні психологи незалежно від базової освіти, мають високий / середньо-високий рівень комунікативних здібностей, емоційно чуйні, товариські, швидко встановлюють контакти з оточуючими і знаходять спільну мову; намагаються не допускати конфліктів і знаходити компромісні рішення; добре переносять критику на свою адресу.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у діагностиці рівнів комунікативної компетентності та якості сформованості основних комунікативних умінь дипломованих психологів, залежно від отримання ними базової психологічної освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балухто Д. А. Социально-психологические факторы отношения к смене профессии : на примере экономистов : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Москва, 2006. 178 с.

2. Дунайцева Н.А. Особенности профессиональной направленности взрослых людей при повторном выборе профессии : дис. … канд. психол. наук : 19.00.13. Ростов-на-Дону. 2005. 192 с.

3. Кияшко Л.О. Індивідуально-стильові особливості прояву та корекції професійних стереотипів при зміні спеціальності (на прикладі педагогів, що набувають спеціальності психолога) : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Одеса. 1996. 220 с.

4. Клищевская М.В. Смена профессии как феномен профессионального развития : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.03. Москва, 2001. 148 с.

5. Клищевская М.В., Солнцева Г.Н. Профессионально-важные качества как необходимые и достаточные условия прогнозирования успешности деятельности. *Вестник МГУ. Сер. 14. Психология.* № 4. 1999. С. 61–66.

6. Кокун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : монографія. Київ : Інформ.-аналіт. агентство, 2012. 199 с.

7. Немов Р.С. Психология. Кн. 3. Психодиагностика. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 640 с.

8. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. Дата оновлення: 28.09.2017. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 (дата звернення: 15.07.2019).

9. Черкасова О.Д. Динамика представлений о смысле жизни и акме студентов в период обучения в вузе. Материалы 3 Всероссийского съезда психологов. Санкт-Петербург : СПбУ, 2003. Т. 2. С. 127–131 http://akme31.narod.ru/45.html (дата звернення: 15.07.2019).

10. Стружевская О.Н. Профессиональное сознание будущих психологов в условиях получения второго высшего образования. *Сибирский педагогический журнал.* 2008. № 13. С. 33–40. http://elibrary.ru/item.asp?id=18748993 (дата звернення: 15.07.2019).

11. Ратникова М.А. Исследование психологических особенностей профессиональной переориентации в зрелом возрасте. : дисс. канд. психол. наук : 19.00.03. Москва, 1999. 196 с.

12. Хакимова Н.Р. Профессиональное самоопределение личности и психологические условия его реализации в ситуации смены профессиональной деятельности. : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Кемерово, 2005. 179 с.

13. Шевченко Н.Ф. Формування професійної свідомості практичних психологів у системі вищої освіти : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07 / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Київ, 2006. 296 с.

14. Brown D. (1984). Career Choice and development. Applying Contemporary Theories to Practice / D. Brown, L. Brooks & oth. San-Francisco.

15. Crites J. (1969).Vocational Psychology. The Study of Vocational Behavior and Development. N. Y.

16. SchmittN., Mellon P.M. (1980.). Life and job satisfaction: Is the job central? *Journal of Vocational Behaviour.* 16 (1), p. 51–58.

REFERENCES:

1. Balukhto D.A. (2006). *Sotsialno-psikhologicheskie faktory otnosheniia k smene professii : na primere ekonomistov [Socio-psychological factors related to the change of profession: the example of economists]* : diss. ... kand. psikhol. nauk : 19.00.05. Moskva, 178 s. [in Russian].

2. Dunaitseva N.A. (2005) *Osobennosti professionalnoi napravlennosti vzroslykh liudei pri povtornom vybore professii [Features of the professional orientation of adults when re-choosing a profession]* : dis. … kand. psikhol. nauk : 19.00.13. Rostov-na-Donu. 192 s. [in Russian].

3. Kyiashko L.O. (1996). *Indyvidualno-stylovi osoblyvosti proiavu ta korektsii profesiinykh stereotypiv pry zmini spetsialnosti (na prykladi pedahohiv, shcho nabuvaiut spetsialnosti psykholoha) [Individually-stylistic features of the manifestation and correction of professional stereotypes when changing the specialty (for example, teachers who acquire specialties of a psychologist)]:* dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.07. Odesa.. 220 s. [in Ukrainian].

4. Klishchevskaia M.V. (2001). *Smena professii kak fenomen professionalnogo razvitiia [Change of profession as a phenomenon of professional development]:* dis. ... kand. psikhol. nauk : 19.00.03. Moskva,. 148 s. [in Russian].

5. Klishchevskaia M.V., Solntseva G.N. (1999) *Professionalno-vazhnye kachestva kak neobkhodimye i dostatochnye usloviia prognozirovaniia uspeshnosti deiatelnosti. Vestnik MGU. [Professionally important qualities as necessary and sufficient conditions for predicting the success of activities]* Ser. 14. Psikhologiia, № 4. S. 61–66. [in Russian].

6. Kokun O.M. (2012). *Psykholohiia profesiinoho stanovlennia suchasnoho fakhivtsia [Psychology of the professional formation of a modern specialist]:* monohrafiia. Kyiv : Inform.-analit. ahentstvo,. 199 c. [in Ukrainian].

7. Nemov R.S. *Psikhologiia. Kn. 3. Psikhodiagnostika. [Psychology. Psychodiagnostics.]*. Sankt-Peterburg : Piter, 2001. 640 s. [in Russian].

8. Pro vyshchu osvitu (2017). *[About Higher Education: The Law of Ukraine] Zakon Ukrainy vid* 01.07.2014 r. № 1556-VII. Data onovlennia: 28.09. 2017. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 [in Ukrainian].

9. Cherkasova O.D. (2003). *Dinamika predstavlenii o smysle zhizni i akme studentov v period obucheniia v vuze. [Dynamics of ideas about the meaning of life and acme of students in the period of study at the university] Materialy III Vserossiiskogo sieezda psikhologov.* Sankt-Peterburg: SPbU. T. 2. S. 127–131 http://akme31.narod.ru/45.html [in Russian].

10. Struzhevskaia O.N. (2008). *Professionalnoe soznanie budushchikh psikhologov v usloviiakh polucheniia vtorogo vysshego obrazovaniia. [Professional consciousness of future psychologists in the conditions of obtaining a second higher education]* Sibirskii pedagogicheskii zhurnal. № 13. S. 33–40. http://elibrary.ru/item.asp?id=18748993 [in Russian].

11. Ratnikova M.A. (1999). *Issledovanie psikhologicheskikh osobennostei professionalnoi pereorientatsii v zrelom vozraste* : diss. kand. psikhol. nauk : 19.00.03. Moskva,. 196 s. [in Russian].

12. Khakimova N.R. (2005). *Professionalnoe samoopredelenie lichnosti i psikhologicheskie usloviia ego realizatsii v situatsii smeny professionalnoi deiatelnosti. [Professional consciousness of future psychologists in the conditions of obtaining a second higher education.]:* avtoref. dis. ... kand. psikhol. nauk : 19.00.01. Kemerovo, 19 s. [in Russian].

13. Shevchenko N.F. (2006). *Formuvannia profesiinoi svidomosti praktychnykh psykholohiv u systemi vyshchoi osvity [Formation of professional consciousness of practical psychologists in the system of higher education]:* dys. ... d-ra psykhol. nauk: 19.00.07 / Instytut psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy. Kyiv. 296 s. [in Ukrainian].

14. Brown D. (1984). Career Choice and development. Applying Contemporary Theories to Practice / D. Brown, L. Brooks & oth. San-Francisco.

15. Crites J. (1969). Vocational Psychology. The Study of Vocational Behavior and Development. N. Y.

16. Schmitt N., Mellon P.M. (1980). Life and job satisfaction: Is the job central? *Journal of Vocational Behaviour.* 16 (1), p. 51–58.

Стаття надійшла до редакції 31.07.2019.
The article was received 31 July 2019.

УДК 159.923.2
DOI 10.32999/ksu2312-3206/2019-4-15

ПСИХОЛОГІЯ КОНФЛІКТНОСТІ МІЖ СТРУКТУРАМИ «Я-КОНЦЕПЦІЇ»: ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ

Михальчук Юлія Олександрівна,
кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри психології
Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука
yulimik@ukr.net
orcid.org/0000-0001-8317-8426

Метою нашого наукового пошуку є теоретико-практичне дослідження феноменології трансформації «Я-концепції» особистості, котра переживає важку життєву ситуацію, що часто стає особистісною кризою, якою є народження дитини з особливими потребами, а також вивчення «Я-реального» та «Я-ідеального» особистості мам.

Методи. Методологічною основою дослідження є положення про цілісний характер психічної організації особистості та взаємну зумовленість психологічних і соціальних феноменів. Основним методом представленого дослідження є метод активного соціально-психологічного навчання. Автор є психотерапевтом за методом «Кататимно-імагінативної психотерапії / Символдрами» та залученим до реалізації Проекту «Психологічний супровід батьків дітей з особливими потребами». Учасниками Проекту стали 28 мам, дев'ять із яких виховують дітей із синдромом Дауна, дев'ятнадцять – дітей-аутистів. Заняття з мамами проводилися у формі активного соціально-психологічного навчання, спрямованого на глибинно-рефлексивне самопізнання.

Результати. Завданнями першого модуля Проекту були: 1) афективна переоцінка психотравмуючої ситуації засобами зняття психоемоційного напруження за допомогою технік арт-терапії та психотренінгових технологій завдяки формуванню простору психологічної безпеки та прийняття, що дасть можливість поліпшити емоційне самопочуття учасниць; 2) налагодження соціальних контактів, яке сприятиме успішному існуванню в соціумі; 3) дослідження учасницями «Я-реального» та «Я-ідеального». Автор описує психологічні вправи: «Візитка», «Ринок», «Мої мрії», «Модель гармонії» та аналізує отримані результати.

Висновки. Конфліктність між структурами «Я-концепції» та переживання ситуації як травматичної призводять до особистісної дисгармонізації, можуть стати причиною депресивних станів, суїцидальних думок тощо. Психологічна травма мами, що виховує дитину з особливими потребами, локалізується у: 1) «Я-реальному» мами, яке набуває травматичного (посттравматичного) змісту, внаслідок чого людина перестає відчувати радість життя; 2) «Я-ідеальному», що є практично відсутнім або набуває фантастичного, утопічного змісту. Після закінчення першого модуля мами, даючи зворотній зв'язок по психологічній роботі, відзначили покращення психоемоційного почуття, настрою, відзначили важливість створеного простору психологічної безпеки та прийняття – простору, де є можливим розкриття нових шляхів подолання буденних труднощів.

Ключові слова: *«Я-реальне», «Я-ідеальне», «Я-образ», психотравма, корекційна робота.*